

Cultuurhistorische analyse plangebied Cultuurhuis / Kerkplein te Doorn (gem. Utrechtse Heuvelrug)

Rapportnummer V573

Projectnummer V07/1132

ISSN 1573 - 9406

Status en versie Definitief

In opdracht van Gemeente Utrechtse Heuvelrug

Samenstelling Drs. Monica Alkemade
Drs. Wilfried Hessing

Plaats en Datum Amersfoort, oktober 2008

Gecontroleerd door ##	d.d. ##
Geaccordeerd door ##	d.d.

Niets uit dit werk mag worden veeleelvoudigd en/ of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, daaronder mede begrepen gebele of gedeeltelijke bewerking van het werk, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Vestigia b.v.

De Maartenskerk en omgeving in 1932, gezien vanaf de Langbroekerweg

Inhoud

1	Inleiding	4
1.1	Aanleiding en doel	4
1.2	Opzet en werkwijze	4
1.3	Huidige en toekomstige situatie	4
1.4	Archeologische begeleiding.....	5
2	Cultuurhistorische beschrijvingen	6
2.1	Ruimtelijke structuur.....	6
2.1.1	Dorpsstraat.....	6
2.1.2	Kerkplein	6
2.1.3	Dorpsplein	7
2.1.4	Schoollaan.....	7
2.2	Ruimtelijke objecten/gebouwen.....	7
2.2.1	De Hervormde of Maartenskerk.....	7
2.2.2	Pomp	8
2.2.3	Transformatorhuisje	9
2.2.4	Toegangsbeek Huis Doorn.....	9
2.2.5	Huizen Schoollaan 2-8.....	9
2.2.6	Het Cultuurbuis	10
2.2.7	Huis Doorn.....	10
2.3	Archeologie: het bodemarchief.....	10
3	Cultuurhistorische waardering	11
3.1	Historische context van het ensemble	11
3.2	Reconstructie van het oorspronkelijke ensemble.....	13
3.3	Conclusie	17
4	De herinrichting 2008: conclusies en aanbevelingen.....	19
5	Geraadpleegde literatuur	22

1 Inleiding

1.1 *Aanleiding en doel*

De buitenruimte van het Cultuurhuis te Doorn (gemeente Utrechtse Heuvelrug) wordt in het najaar van 2008 heringericht volgens een nieuw stedenbouwkundig ontwerp. Het betreft werkzaamheden tussen de Dorpsstraat, de voorzijde van het Cultuurhuis, de noord-en oostzijde van de Ned. Hervormde of Maartenskerk.

Tijdens de voorbereidingen voor de archeologische begeleiding bleek dat er weinig specifieke informatie bekend is over het plangebied en de omgeving. Dit is opmerkelijk, gezien het gegeven dat:

1. Doorn en de zeer oude Maartenskerk in de oudst bekende middeleeuwse bronnen wordt genoemd en in de historische studies van de middeleeuwse geschiedenis van Het Sticht onveranderlijk wordt genoemd;
2. de Maartenskerk (thans Ned. Hervormde Kerk) een rijksmonument is;
3. Het te herinrichten gebied (plangebied Kerkplein/Cultuurhuis) in zijn geheel deel uitmaakt van een gebied van hoge archeologische waarde op de provinciale Archeologische Monumentenkaart (AMK) als zijnde de oudste kern van de nederzetting Doorn (teruggaand tot waarschijnlijk de Vroege) Middeleeuwen (500-1000 n.Chr.)

De aanleiding voor de opstelling van het onderhavige document was de vraag van de gemeente Utrechtse Heuvelrug of in het herinrichtingsontwerp voldoende rekening is gehouden met de cultuurhistorische waarde van het plangebied. Om deze vraag te kunnen beantwoorden dient eerst te worden vastgesteld wat de cultuurhistorische waarde van het plangebied is. Dit gebeurt vanuit een integraal perspectief: dat wil zeggen dat niet alleen aandacht wordt besteed aan de zichtbare cultuurhistorische erfenis, maar ook aan de onzichtbare (archeologische) resten in de ondergrond (het bodemarchief).

1.2 *Opzet en werkwijze*

De werkwijze is als volgt. In hoofdstuk 2 wordt een beschrijving gegeven van de kenmerkende elementen (objecten en structuren) in het plangebied en omgeving, zowel onder- als bovengronds. In hoofdstuk 3 wordt vervolgens de historische context toegelicht waarin dit geheel in de loop der eeuwen tot stand is gekomen. De kern daarvan ligt in de historische relatie die sinds de Middeleeuwen heeft bestaan tussen de Maartenskerk (een van de oudste kerken van Het Sticht), het nabijgelegen Huis Doorn, en de regionale infrastructuur. Om de vraag te kunnen beantwoorden of in het herinrichtingsontwerp voldoende rekening is gehouden met de cultuurhistorische waarde, wordt in hoofdstuk 3 ook de transformatie beschreven die het plangebied met name in de twintigste eeuw heeft ondergaan. Hoofdstuk 4 eindigt met de analyse van het herinrichtingsontwerp in relatie tot de cultuurhistorische waarde, inclusief een aantal aanbevelingen.

1.3 *Huidige en toekomstige situatie*

Het plangebied is in gebruik als openbare ruimte (plein). Dit blijft zo na de herinrichting. Ondanks het openbare karakter is het terrein echter niet in zijn geheel gemeentelijk eigendom. Het perceel rond de kerk is vanouds in bezit van de kerk (thans Ned. Hervormde Gemeente). De eigendomsgrenzen zijn alleen nog zichtbaar op de kadastrale kaart. In de 80'er jaren van de 20ste eeuw hebben gemeente en kerk een

beheersovereenkomst gesloten waarbij het beheer en de inrichting van het kerkterrein aan de gemeente is overgedragen.¹

De huidige inrichting dateert van 1988 (indeling bestrating, beplanting). De bouw van het Cultuurhuis (raadhuis en openbare bibliotheek) in 2004 en de verbreding van de Dorpsstraat (2008) vormen de aanleiding voor de geplande herinrichting in het najaar van 2008. Delen van de west- en noordzijde van het plangebied zijn na de voltooiing van het Cultuurhuis bedekt met tijdelijke Stelcon-platen. Deze zullen bij de herinrichting worden verwijderd en met de rest van het gebied van een nieuwe, uniforme verharding worden voorzien. De herinrichting omvat niet het gehele terrein rond de Maartenskerk: ten zuiden en zuidoosten van de kerk blijft de uit 1988 daterende verharding en inrichting gehandhaafd.

Tegelijk met de vernieuwing van de verharding wordt het plangebied opnieuw ingericht en enkele andere werkzaamheden verricht. De realisatie van het ontwerp (afbeelding 5) omvat de volgende werkzaamheden:

1. Het verwijderen van de bestaande verharding en het aanbrengen van een nieuwe, uniforme verharding;
2. Het slopen van het op het plein aanwezige lage scheidingsmuurtje incl fundering;
3. Het slopen van twee gemetselde zuiltjes aan de oostzijde van het plangebied;
4. Het graven van rioolsleuven t.b.v. de hemelwaterafvoer van de Maartenskerk;
5. Het graven van plantgaten voor nieuw te planten (volwassen) bomen. Deze krijgen een plantgat van max. 6 x 6 meter en een diepte van 1 meter;
6. Het verwijderen/wegfrezen van de stobben van te rooien bomen (ca. 3; precieze aantal wordt nog vastgesteld) tot een diepte van 0,5 meter in een straal van 1 meter vanaf het hart van de stam;
7. Het verrichten van grondwerkzaamheden t.b.v. de beplanting van de aan te leggen border aan de noordzijde;
8. Het verplaatsen van de op het Kerkplein aanwezige gietijzeren waterpomp naar het Dorpsplein;
9. De bouw van een prieel op het Dorpsplein, nabij de nieuwe plaats van de waterpomp.

1.4

Archeologische begeleiding

Het plangebied maakt deel uit van de oudste nederzettingkern van het dorp Doorn. Als zodanig valt het in zijn geheel binnen een gebied dat op de provinciale Archeologische Monumentenkaart (AMK) de status heeft van 'hoge archeologische waarde'. Het betreft dus een zgn. AMK-terrein (met nummer 12167). De grenzen van het AMK-terrein zijn gedefinieerd op basis van de plattegrond van Doorn zoals weergegeven in de kadastrale minuut uit 1829. Naar verwachting bevinden zich hier archeologische sporen/resten die licht kunnen werpen op de oorsprong en middeleeuwse ontwikkeling van het dorp Doorn, waaronder de mogelijke vroegmiddeleeuwse voorloper van de Maartenskerk.

Om ervoor te zorgen dat mogelijke archeologische gegevens bij de herinrichtingswerkzaamheden niet ongezien vernietigd worden,² worden de werkzaamheden begeleid door een archeologisch veldteam. Tijdens de verwijdering van de bestaande verharding en een aantal diepere bodemingrepen zullen archeologen eventuele sporen documenteren en resten veiligstellen. Voor gedetailleerde informatie over de onderzoeksvragen en aanpak wordt verwezen naar het archeologische bureau-onderzoek dat (conform de eisen van de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie) vooraf is verricht,³ alsmede naar het Programma

¹ Mondelinge mededeling ing. J. Stellingwerff, gemeente Utrechtse Heuvelrug.

² Het archeologische bureau-onderzoek heeft uitgewezen dat in de loop van de twintigste eeuw waarschijnlijk al veel archeologische gegevens ongezien zijn vernietigd. Dit geldt eveneens voor de aanleg van het Cultuurhuis enkele jaren geleden, waarvoor geen volledige archeologische procedure blijkt te zijn doorlopen – ondanks de status van AMK-terrein/terrein van hoge archeologische waarde (Alkemade 2008a, par. 2.3)

³ Alkemade 2008a.

van Eisen voor de uitvoering van de archeologische werkzaamheden.⁴ In het onderhavige document wordt bij de vaststelling van de cultuurhistorische waarde van het plangebied en omgeving ook aandacht besteed aan de betekenis van de onzichtbare (archeologische) waarden.

2 Cultuurhistorische beschrijvingen

2.1 Ruimtelijke structuur

2.1.1 Dorpsstraat

De Dorpsstraat is van middeleeuwse oorsprong en maakt vanouds deel uit van de route tussen Utrecht en Rhenen. De Dorpsstraat heeft in de twintigste eeuw een ingrijpende metamorfose ondergaan. Oorspronkelijk was het een smalle straat/weg, die ter hoogte van de Maartenskerk het smalst was als gevolg van de ligging van een herberg, genaamd Het Wapen van Doorn, die tevens dienst deed als rechthuis. De herberg/rechthuis scheidde de Maartenskerk van de Dorpsstraat.

Het oorspronkelijke Wapen van Doorn werd verschillende malen herbouwd en in later tijden herdoopt in Hotel Lagerweij. Ten behoeve van de doorstroming van het almaar groeiende verkeer werd het gebouw in 1938 gesloopt. Na de Tweede Wereldoorlog bleken de ingrepen niet afdoende om het explosief groeiende verkeer in goede banen te leiden. In 1965 werd de Dorpsstraat opnieuw verbreed, ingedeeld en geasfalteerd. Het in de zestiger jaren gebouwde (en inmiddels gesloopte) Gemeentehuis werd met het oog op toekomstige verbredingen op enige afstand van de Dorpsstraat gerealiseerd. In de decennia daarna en tot op de dag van vandaag is de Dorpsstraat nog menigmaal verbreed en heringericht.

2.1.2 Kerkplein

Het Kerkplein strekt zich uit rondom de Maartenskerk en wordt aan de noordzijde begrensd door de Dorpsstraat, aan de westzijde door het in 2006 opgeleverde Cultuurhuis. Aan de oostzijde loopt het Kerkplein thans over in het belendende Dorpsplein. De westzijde wordt begrensd door bebouwing (m.n. zalencentrum Koningshof). Ondanks dat het huidige Kerkplein bij de zeer oude Maartenskerk hoort, is het als plein pas in de twintigste eeuw ontstaan: in de vele eeuwen daarvoor was het een besloten kerkhof, waar de gelovigen van de Maartenskerk hun laatste rustplaats kregen. Het begraven van doden rond de kerk is een oud gebruik. In Doorn is de oorspronkelijke functie van kerkhof alleen nog herkenbaar aan de grafzerk die is opgenomen in het plaveisel van het plein, langs de noordwand van de kerk. Het kerkhof werd vermoedelijk omstreeks 1920 geruimd (zie hierover par. 3.2).

In 1938 kwamen kerk en kerkterrein direct aan de Dorpsstraat te liggen als gevolg van de sloop van Hotel Lagerweij (het voormalige Wapen van Doorn; dorpsherberg annex rechthuis; zie par. 2.1.1).

De huidige bestrating en inrichting van het Kerkplein dateert van de laatste herinrichtingsronde (1988). Om het plein een meer besloten karakter te geven werd destijds een laag stenen muurtje aangebracht tussen plein en Dorpsstraat. Dit muurtje wordt verwijderd bij de herinrichting in 2008. Ook de uit 1988 daterende bestrating wordt verwijderd en vervangen. Het deel van het Kerkplein ten oosten en zuiden van de Maartenskerk vallen overigens buiten de herinrichting van 2008 en houden dus vooralsnog hun huidige bestrating en inrichting.

---

⁴ Alkemade 2008b.

Onder het plaveisel van het Kerkplein liggen mogelijk sporen of restanten van de vroegmiddeleeuwse voorloper van de Maartenskerk, het kerkhof van de huidige kerk en wellicht zelfs van graven die teruggaan tot de oudste fase van de Maartenskerk (vroeg Middeleeuwen/Karolingische periode/9-10^e eeuw).⁵

2.1.3 Dorpsplein

Het huidige Dorpsplein is, anders dan het Kerkplein (zie par. 2.1.2) vanouds een plein – hoezeer dit ook moge verbazen gezien de geringe afmetingen en de onherkenbaarheid daarvan in de huidige situatie. Dit is het gevolg van de verschillende verkeerskundige maatregelen die in de twintigste eeuw werden genomen om de kruising Dorpsstraat-Langbroekerweg te vergroten en overzichtelijker te maken. Daartoe werd in 1931 Hotel Pabst, aan de oostzijde van het Dorpsplein, afgebroken (zie afb. 6), gevolgd door de afbraak van Het Wapen van Doorn/Hotel Lagerweij in 1938 (zie par. 2.1.2). Het oorspronkelijke halfopen plein langs de Dorpsstraat, dat ruimtelijk en functioneel gescheiden was van het Kerkplein (of eigenlijk het kerkhof rond de Maartenskerk), verloor daarmee zijn karakter en functie.

Op het Dorpsplein bevonden zich vanouds een of meer waterputten ten behoeve van de openbare watervoorziening (zie par. 3.2). Op een foto uit 1915 is te zien dat de huidige gietijzeren dorpspomp zich vermoedelijk oorspronkelijk op het Dorpsplein bevond, hetgeen gezien de functie van het Dorpsplein als publieke ruimte goed verklaarbaar is (zie verder par. 3.2).

2.1.4 Schoollaan

De Schoollaan vormt de verbinding tussen de voormalige hoofdingang van Huis Doorn (zie toegangshek; par. 2.2.4) en de (vroeg?)middeleeuwse Maartenskerk (par. 2.2.1). De Schoollaan dankt zijn naam aan de openbare school die hier in verschillende gebouwen was ondergebracht. Onbekend is uit welke periode de naam Schoollaan dateert. De vraag rijst of er sprake is geweest van een oudere naam die verwees naar de oorspronkelijke functie van verbindingspad/weg tussen kerk en het landgoed Huis Doorn.⁶ Aan de Schoollaan bevinden zich de oudste (bewaarde) huizen van Doorn (zie par. 2.2.5), oorspronkelijk gebouwd als dienstwoningen voor personeel van Huis Doorn.

2.2 Ruimtelijke objecten/gebouwen

2.2.1 De Hervormde of Maartenskerk

De Goederenlijst van de Dom- of Sint Maartenskerk te Utrecht, een inventarisatie van bezittingen van het bisdom Utrecht uit de 8ste tot 10de eeuw, vermeldt dat er in Doorn al voor 863 (invallen van de Vikingen) sprake was van een grondbezit met kerk (*villa Thorhem cum ecclesia*). Deze kerk moet de (houten?) voorloper zijn geweest van de huidige Nederlands Hervormde Kerk, oorspronkelijk gewijd aan Sint Maarten, de patroonheilige van de Frankische koningen die Nederland in de loop van de Vroege Middeleeuwen (500-1000 na Chr.) binnen hun machtssfeer brachten. De kerk van Doorn en zijn voorloper behoren daarmee tot de oudste kerken van het Sticht en de kersteningsgeschiedenis van Nederland. Van de voorloper van de huidige kerk is niets bekend; mogelijk bevinden zich in de ondergrond van het Kerkplein daarvan nog restanten (zie ook par. 2.1.2 en verwijzingen).

Het huidige kerkgebouw heeft de status van rijksmonument (monumentnummer 132710). De hoge ouderdom van de Maartenskerk is afleesbaar aan de restanten van het Romaanse (grijs) tufstenen schip, dat uit 1180 dateert en in het tweede kwart van de vijftiende eeuw aan de oostzijde vergroot werd door een (rood)bakstenen koor in laatgotische stijl. Vermoedelijk was het oorspronkelijke koor in 1420 vernield

⁵ Voor gedetailleerde informatie zie Alkemade 2008a en 2008b.

⁶ Onderzoek van historisch kaartmateriaal kan hier mogelijk uitsluitsel over geven.

tijdens het plunderen en platbranden van Doorn door de Gelderse troepen.⁷ De toren aan de westzijde werd omstreeks 1250 toegevoegd.

Bij een restauratie in 1888-87 werd het dak van het schip verhoogd en voorzien van een nieuwe kap met houten tongewelven.⁸ In 1924 werd naar ontwerp van architect Wentink een aanbouw in neoromaanse stijl aan de zuidzijde gerealiseerd. In 1982 en 1996 werden door de toenmalige Rijksdienst Monumentenzorg (RDMZ; thans RACM) restauraties uitgevoerd. Tijdens de restauratie van 1996 voerde de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB; thans RACM) een kleine opgraving uit in de toren van de kerk.⁹ Daarbij kwam een groot aantal fragmenten van gepolychromeerde (kleurrijk beschilderde) zandstenen reliëfs aan het licht. Op basis van stijlkenmerken worden de (waarschijnlijk vier) reliëfs gedateerd in de 16^e eeuw. Ze bevonden zich oorspronkelijk in het schip van de kerk, maar werden waarschijnlijk al tijdens de Reformatie verwijderd en kregen daarbij een nieuwe bestemming als plaveisel in de ruimte onder de toren. Rond de kerk bevond zich, zoals gebruikelijk, een kerkhof waar de gelovigen werden begraven (zie verder par. 3.2).

2.2.2 *Pomp*

Ten noorden van de Maartenskerk staat de groengeschilderde, gietijzeren dorpspomp van Doorn.

De pomp werd door de gemeenteraad van Doorn in 1868 besteld bij ijzergieterij 'De Prins van Oranje' in Den Haag, een van de grootste ijzergieterijen van het land.

De voet van de pomp heeft de vorm van een afgeknotte piramide, met een geprofileerde plint aan de onderzijde en een dekplaat aan de bovenzijde. Elk van de vier hoekpunten van de dekplaat is voorzien van een vis. De vier zijden van de piramide (de velden) zijn verdiept en worden omzoomd door een sierlijst. De wateruitlaat bevindt zich aan de oostzijde van de pomp. Het bovendeel van de pomp bestaat uit een lantaarn, die op de dekplaat is geplaatst. De voet van de lantaarn is vierhoekig, taps toelopend en rijk versierd. Dit geldt ook voor het lantaarnhuis (het lichtgedeelte). De schacht van de lantaarn is gecanneleerd

⁷ Laman 1995, p. 144.

⁸ Kolman et al. 1997, p. 110.

⁹ *Jaarverslag ROB 1995-1996*, p. 238.

(=voorzien van verticale siergroeven). De Doornse pomp is door de gietersfirma zelf ontworpen en werd in de bedrijfscatalogus als kant-en-klaar product aangeboden. De pomp werd in hetzelfde jaar geplaatst voor een bedrag van 325 guldens.¹⁰

Het is niet bekend tot wanneer de huidige pomp dienst deed als openbare watervoorziening.¹¹ Op een foto uit 1915 (afbeelding 5) lijkt de pomp iets verder naar het oosten te staan, op het belendende Dorpsplein. Wanneer hij dan meer richting naar het Kerkplein is verplaatst is niet bekend.¹² In hoofdstuk 3 en 4 wordt hier nader op ingegaan.

2.2.3 Transformatorhuisje

Het transformatorhuisje op het huidige Kerkplein dateert uit 1920. Het betreft een vrijstaand bakstenen pand van één bouwlaag op een vierkante plattegrond. Er is sprake van een (paneel)deur en een eenvoudige decoratie van rollagen en geprofileerde bakstenen. Het geheel wordt bekroond door een met leien bedekt tentdak. Het object werd in 1991 beschreven in het kader van het landelijke Monumenten Inventarisatie Project (MIP); het betreft dus een zgn. MIP-object.

2.2.4 Toegangshek Huis Doorn

Op de plaats van de voormalige hoofdingang van Huis Doorn bevindt zich een monumentaal toegangshek in de ommuring van het park Huis Doorn. Het hek bestaat uit twee smeedijzeren deuren die zijn opgehangen tussen gemetselde hekpijlers met onversierd, zandstenen kapiteel. De deuren zijn versierd met een patroon van diagonale ijzeren banden, bevestigd met klinknagels. Elk veld is opgevuld met een bladvormig ornament. Ter weerszijden van het hek buigt de ommuring naar buiten toe. Boven de deuren bevindt zich een gietijzeren rolwerk, met in het midden een goudbeschilderde “W” met kroon. Dit initiaal verwijst naar de opdrachtgever, de laatste Duitse keizer Wilhelm II, bewoner van Huis Doorn. Hij liet het hek in 1920 vervaardigen en verplaatste de hoofdingang tot Huis Doorn naar de Langbroekerweg, alwaar een poortgebouw verrees. Met de verplaatsing van de hoofdingang kwam na vele eeuwen een einde aan directe ruimtelijke relatie tussen Huis Doorn en de Maartenskerk.

2.2.5 Huizen Schoollaan 2-8

Dit betreft het oudst bewaarde rijtje woningen van Doorn. De vier cijfervormige muurankers in de gevel vermelden het bouwjaar van het complex: 1650. Dit betreft echter alleen het oudste (noordwestelijke) deel. De oudste kern werd tussen 1648 en 1650 waarschijnlijk als dienstwoning behorende bij Huis Doorn gebouwd; de jongere delen dateren waarschijnlijk uit ca. 1780. Toen het complex in 1874 door de plaatselijke schoolmeester werd gekocht kwam er een einde aan de relatie met Huis Doorn. Sindsdien worden de huizen voor privébewoning gebruikt.

De voorgevel van het complex bevindt zich evenwijdig aan en pal langs de rooilijn van de Schoollaan. De (lang)gevel is onderverdeeld in vijf getoogde ontlastingsbogen. Daarin bevinden zich twee deuren met bovenlicht en drie kruisvensters met (kleine) luiken. Aan het oostelijke uiteinde (toevoeging ca. 1700) bevindt zich een (jonger) raam zonder kruisverdeling en met grote luiken. Het complex is voorzien van een pannenschilddak. De dakkapellen zijn moderne toevoegingen,¹³ evenals de aanbouwen aan de achterzijde. Het wooncomplex werd in 1991 beschreven in het kader van het landelijke Monumenten Inventarisatie Project (MIP); het betreft dus een zgn. MIP-object. Naar aanleiding daarvan werd het complex door de gemeente Doorn geplaatst op de gemeentelijke monumentenlijst.

¹⁰ Laman 1995, 142-43.

¹¹ Onderzoek in de gemeentelijke archieven kan hier mogelijk uitsluitsel over geven.

¹² In de gemeente-archieven is deze informatie waarschijnlijk te achterhalen.

¹³ Laman 1995, 209.

2.2.6 *Het Cultuurhuis*

Het Cultuurhuis (Kerkplein 2) werd in 2002 ontworpen door A. van Tilburg en M. Ibelings (Van Tilburg, Ibelings & Von Behr architecten) in opdracht van de Gemeente Utrechtse Heuvelrug. Start bouw: oktober 2004, oplevering oktober 2006. Voor de bouw van het Cultuurhuis werd de bestaande bebouwing gesloopt (garagebedrijf en voormalige openbare bibliotheek). Het Cultuurhuis heeft een ondergrondse parkeergarage. De opdracht van de fusiegemeente Utrechtse Heuvelrug was een gebouw dat voor twee doeleinden geschikt moest zijn, namelijk om enige tijd te functioneren als stadhuis met raadszaal en kantoren voor ambtenaren, om vervolgens¹⁴ zonder ingrijpende verbouwing te worden ingericht als cultureel centrum. In het Cultuurhuis bevindt zich de raadszaal, de Oudheidkamer, de openbare bibliotheek, kantoorruimte voor het gemeentelijk apparaat, de gemeentebalie, het VVV en een horecavoorziening.

Het gebouw bestaat uit drie driekantige 'lobben', gerangschikt rond een centrale, ovale middenruimte. De lobben zijn bekleed met natuursteen waarbij elk volume zijn eigen toon kalksteen heeft. De natuurstenen gevelpanelen zijn voorzien van schijnvoegen, die het sculpturale karakter van de gevels versterken. De daken zijn beplant met sedum-mos, de dakranden bekleed met koper en de kozijnen zijn aluminium zilvermetalliek gemoffeld.¹⁵ De hoofdingang van het Cultuurhuis komt uit op het Kerkplein en wordt gemarkeerd door een bordes van gebrande basalt, dat 60 cm hoger ligt dan het pleinniveau.

2.2.7 *Huis Doorn*

Hoewel Huis Doorn zich buiten het plangebied bevindt, mag het niet ontbreken bij de beschrijving van de cultuurhistorische kenmerken van het plangebied. Een deel van het terrein van Huis Doorn is, net als de Maartenskerk en omgeving, een terrein van hoge archeologische waarde (AMK-nummer 15683).

In hoofdstuk 3 (par. 3.1) zal duidelijk worden gemaakt dat de cultuurhistorische waarde van de hierboven beschreven elementen en structuren in het plangebied niet los te zien is van de zeer oude historische relatie tussen Huis Doorn en de Maartenskerk, die teruggaat tot hun mogelijke voorlopers, maar waarover tegelijkertijd nog vele vragen onbeantwoord zijn.

2.3 *Archeologie: het bodemarchief*

De cultuurhistorische waardering van het in dit document besproken gebied kan niet worden beperkt tot de zichtbare objecten en structuren: het plangebied valt in zijn geheel binnen een gebied dat op de provinciale Archeologische Monumentenkaart (AMK) de status heeft van 'hoge archeologische waarde'. Het betreft dus een zgn. AMK-terrein (met nummer 12167). De grenzen van dit terrein geven de vermoedelijke ligging aan van de oudste (vroegmiddeleeuwse en middeleeuwse) bewoningskern van het huidige dorp Doorn.

Binnen deze grenzen, die gedefinieerd zijn op basis van de plattegrond van Doorn zoals weergegeven in de kadastrale minuut uit 1829, bevinden zich mogelijk archeologische sporen/resten die licht kunnen werpen op de vele onbeantwoorde vragen over de oorsprong en middeleeuwse ontwikkeling van het dorp Doorn, waaronder de mogelijke voorloper van de Maartenskerk, de begraafplaats, de relatie tussen kerk en de voorganger van Huis Doorn, alsmede betekenis daarvan binnen de middeleeuwse geschiedenis van Het Sticht.

Kortom, ook de ondergrond heeft 'monumentale waarde', hoewel deze onzichtbaar is en er nog nauwelijks iets over bekend is. Om ervoor te zorgen dat mogelijke archeologische gegevens daarover niet ongezien vernietigd worden, worden de werkzaamheden ten behoeve van het Project Herinrichting Buitenruimte Cultuurhuis begeleid door een archeologisch veldteam (zie par. 1.4). Voor gedetailleerde informatie over de onderzoeksvragen en aanpak wordt verwezen naar het archeologische bureau-onderzoek dat daarvoor (conform de eisen van de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie) is verricht,¹⁶ alsmede naar het

¹⁴ Tot de realisatie van het nieuwe raadhuis voor de jonge fusiegemeente Utrechtse Heuvelrug, aan het nabijgelegen Raadhuisplein.

¹⁵ www.bnagebouwvanhetjaar.nl.

¹⁶ Alkemade 2008a.

Programma van Eisen voor de uitvoering van de archeologische werkzaamheden.¹⁷ Bij de vaststelling van de cultuurhistorische waarde van het plangebied en omgeving komen de onzichtbare (archeologische) waarden weer ter sprake (hoofdstuk 3).

3 Cultuurhistorische waardering

De in hoofdstuk 2 beschreven ruimtelijke objecten en structuren in het plangebied en omgeving vormen een samenhangend geheel met een hoge cultuurhistorische ensemblewaarde, ondanks dat de samenhang heden ten dage - althans voor de leek - nauwelijks meer herkenbaar is of tot de verbeelding spreekt. De combinatie van Maartenskerk, Kerkplein, Dorpsplein, Schoolstraat, en de toegang tot het nabijgelegen Huis Doorn hebben hun oorsprong in de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van Het Sticht. De bijzonderheid van de Doornse situatie is dat we hier te maken hebben met een combinatie van zowel zeer oude schriftelijke vermeldingen over het plangebied (de Goederenlijst van Sint Maarten), zichtbare overblijfselen (o.a. de kerk), de ruimtelijke relatie tussen de objecten (historische infrastructuur) en een (beschermde) archeologisch bodemarchief (AMK-terrein met voorlopers van de huidige Maartenskerk en AMK-terrein Huis Doorn). In paragraaf 3.1 wordt de historische ontstaanscontext van dit waardevolle ensemble toegelicht. In paragraaf 3.2 wordt op basis van beeldmateriaal gereconstrueerd hoe het oorspronkelijke middeleeuwse ensemble in de twintigste eeuw is getransformeerd tot de huidige situatie. De kennis van (en herinnering aan) het oorspronkelijke ensemble blijkt binnen enkele generaties namelijk zo goed als verdwenen te zijn. Vastlegging van de beschikbare gegevens is van belang voor toekomstige ontwikkelingen binnen het plangebied en daarbuiten, alsmede voor de beantwoording (in hoofdstuk 4) van de vraagstelling, namelijk of in het herinrichtingsontwerp 2008 voldoende rekening is gehouden met de cultuurhistorische waarde.

3.1 Historische context van het ensemble

Duidelijk is dat de Maartenskerk en omgeving al vroeg in de geschiedenis van de provincie en regio Utrecht van betekenis moeten zijn geweest. De zgn. Goederenlijst van Sint Maarten, een inventarisatie van de staat van de bezittingen die de Utrechtse Dom- of Maartenskerk maakte na de Vikinginvallen van 863,¹⁸ vermeldt voor Doorn de aanwezigheid aldaar van een *villa* met kerk (*villa Thorhem cum ecclesia*). De genoemde kerk was vermoedelijk de (houten?) voorloper van de huidige Maartenskerk. In Doorn moet daarmee een van de oudste kerken in Het Sticht hebben gestaan. Een belangrijk element daarin is de wijding van de Doornse kerk aan Sint Maarten. Saint Martin, de laat-Romeinse bisschop van Tours, was de patroonheilige van het Frankisch-Merovingische koningshuis (5^e-8^e eeuw). Bij de inlijving van het Nederlandse grondgebied binnen de Frankische invloedssfeer liet de Merovingische koning Dagobert in 630 een aan Saint Martin/Sint Maarten gewijd kerk(je) bouwen binnen de muren van het voormalige Romeinse castellum te Utrecht. Na de verwoesting daarvan door heidense Friezen, enkele decennia later, bouwde de Angelsaksische missionaris Willibrord een nieuwe kerk op de fundamenten van Dagoberts Maartenskerk. Onder patronage van de Karolingische dynastie (de opvolgers van de Merovingische) legde hij daarmee het fundament voor de kerstening van de heidense Friezen vanuit het missiebisdom Utrecht. Of de stichting van de oudste (9^e eeuwse?) Maartenskerk in Doorn hiermee samenhangt is een aantrekkelijke gedachte die uitdaagt tot nader onderzoek.

De Doornse Maartenskerk maakte in elk geval vanaf de 12^e eeuw deel uit van het domein dat in bezit was van de domproost van de Utrechtse Dom- of Sint Maartenskerk, de opvolger van de oudste kerk van

---

¹⁷ Alkemade 2008b.

¹⁸ De Goederenlijst is een belangrijke historische bron over het uitgebreide grondbezit van de Domkerk in de periode 9-10de eeuw. Gepubliceerd in Muller 1920.

Utrecht.¹⁹ In de 10^e eeuw schonk keizer Otto I de bisschop van Utrecht uitgebreide bevoegdheden en kreeg hij Het Sticht in leen. Vanaf die tijd is de kerk/bisschop een belangrijke machtsfactor in beheer, verwerving en uitgifte van grondbezit. Nog eeuwenlang zal dit zijn stempel drukken op de machtsrelaties tussen geestelijke en wereldlijke heren. Hoewel de historische literatuur duidelijk maakt dat deze context zijn stempel heeft gedrukt op de geschiedenis van de kerk en het grondbezit van Doorn, is er over de exacte toedracht weinig bekend. Een gecombineerde analyse van historische en archeologische gegevens over de ontwikkelingen in en rond de oudste nederzetting en de kerk biedt wat dat betreft interessante perspectieven voor toekomstig onderzoek naar de lokale uitwerking van regionale en bovenregionale ontwikkelingen in de Middeleeuwen.

De historische betekenis van de Doornse kerk blijkt mede uit het feit dat zij de moederkerk van de kerken in de omliggende regio is: vanuit Doorn werden in de loop van de Middeleeuwen kerken gesticht in Leersum, Cothen, Nederlangbroek, Overlangbroek en (mogelijk) Amerongen.

Wat betreft de aanduiding van Doorn als *villa Thorhem*: de middeleeuwse term *villa* is de aanduiding voor een min of meer aaneengesloten gebied, meestal inclusief bijbehorende hoeven (en bewoners). De middeleeuwse kerk en landerijen te Doorn moeten dus eigendom zijn geweest van de Domkerk van Utrecht, die ook elders in het land uitgestrekte bezittingen had waarmee de kerk en geestelijkheid in zijn onderhoud kon voorzien. Aan het hoofd van een villa stond een meier of *villicus*, die het land exploiteerde met behulp van afhankelijke (halvrije en horige) boeren en voor de afdracht van een deel van de opbrengst aan het Utrechtse Domkapittel zorgde, waarmee de kanunniken konden worden onderhouden. Tot ongeveer de 12^e eeuw geschiedde de afdracht in natura, daarna vooral in de vorm van geld (de tijs of tiend).

In de middeleeuwse bronnen wordt ook melding gemaakt van een *curtis* nabij de kerk van Doorn: omstreeks 1200 schenkt de Domkerk de *curtis* van (onder andere) Doorn aan zijn domproost. Dit was een gevolg van de steeds grotere macht van de domproosten, die aanvankelijk waren aangesteld als beheerder van de kerkgoederen en hoeders van het zielenheil van de kanunniken, maar in de loop der tijd steeds zelfstandiger gingen opereren en een wereldlijke machtspositie innamen.

Onduidelijk is of de Doornse *curtis* van de domproost verwijst naar een gebouw (de woning van de meier/villicus -de zgn. vronhoeve) of dat het een algemene aanduiding is voor het grondbezit als geheel (synoniem voor villa). In het eerste geval is het niet onmogelijk dat de *curtis* betrekking heeft op de residentie van de meier/villicus of misschien zelfs van de domproosten zelf (onbekend is of en hoe vaak deze zelf op zijn landbezit aanwezig was). Dit bouwwerk kan zich ofwel op het terrein van het naburige Huis Doorn hebben bevonden, ofwel in de nabijheid van de Maartenskerk. Huis Doorn is gelegen op enkele honderden meters afstand van de Maartenskerk. Net buiten het plangebied, op enkele tientallen meters afstand van de Maartenskerk bevindt zich (naast het Cultuurhuis) het monumentale hek dat toegang geeft tot het uitgestrekte grondbezit (thans park) van Huis Doorn (zie par. 2.2.4).

Het is niet onmogelijk dat er in de eeuwen daarvoor een hechte relatie heeft bestaan tussen de Maartenskerk en (een voorganger van?) Huis Doorn, mogelijk de *curtis* uit de middeleeuwse bronnen.²⁰ Een deel van het terrein van Huis Doorn is overigens, net als de Maartenskerk en omgeving, een terrein van hoge archeologische waarde (AMK-nummer 15683).

Een andere hypothese is dat de *curtis* (indien dit een bouwwerk was) zich bevond op het terrein ten zuiden van de Maartenskerk. Naast de kerk (aan de zuidkant van het plangebied) bevindt zich een pand met de naam Koningshof. Het betreft een recent bouwwerk dat eigendom is van de kerk, maar het is niet uitgesloten dat er sprake is van een langdurige relatie tussen de Maartenskerk en het terrein waarop dit bouwwerk zich bevindt. Tot ca. 1970 stond op hetzelfde perceel, maar verder van de kerk af, een

¹⁹ Voor de meest recente discussie over de oudste kerken binnen het castellum van Utrecht, zie Broer & De Bruijn 2008.

²⁰ In de monumentenbeschrijving van het rijksmonument Huis Doorn (mon.nr. 506961) wordt gesteld dat Huis Doorn van oorsprong een versterkte woning uit de 9de eeuw is (zie www.kich.nl).

kosterswoning (“Kerkzicht”). Afgaand op fotomateriaal²¹ betrof het waarschijnlijk een bouwwerk uit de 19de eeuw, maar mogelijk is het pand een opvolger van de zgn. *pastorij* die op historisch kaartmateriaal vanaf de 17de eeuw op hetzelfde perceel zichtbaar is. Was op dit terrein, of in de nabijheid, de in de bronnen genoemde middeleeuwse *curtis* van de domproost gesitueerd en/of de tiendschuren waar de oogst voor afdracht aan het Utrechtse kapittel werd verzameld? En bevinden zich daarvan nog resten in de ondergrond?

De complicerende factor bij de beantwoording van deze vragen is dat bij de recente aanleg van de Kapelweg en bouw van de woningen geen archeologische procedure is gevolgd (ondanks dat een deel van het gebied binnen het AMK-terrein valt). Gezien de cultuurhistorische en archeologische waarde van het plangebied is dit wetenschappelijk gezien een gemiste kans. Onderzoek had hier een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het opvullen van een kennislacune die niet alleen voor Doorn van belang is, maar ook voor de interpretatie van andere vroegmiddeleeuwse domeinstructuren en hun ontwikkeling tijdens de Middeleeuwen en daarna (vaak in de vorm van landgoederen). Een tweede gemiste kans geldt de archeologische procedure die bij de voorbereiding van de bouw van het Cultuurhuis in 2004 is gevoerd.²²

3.2

Reconstructie van het oorspronkelijke ensemble

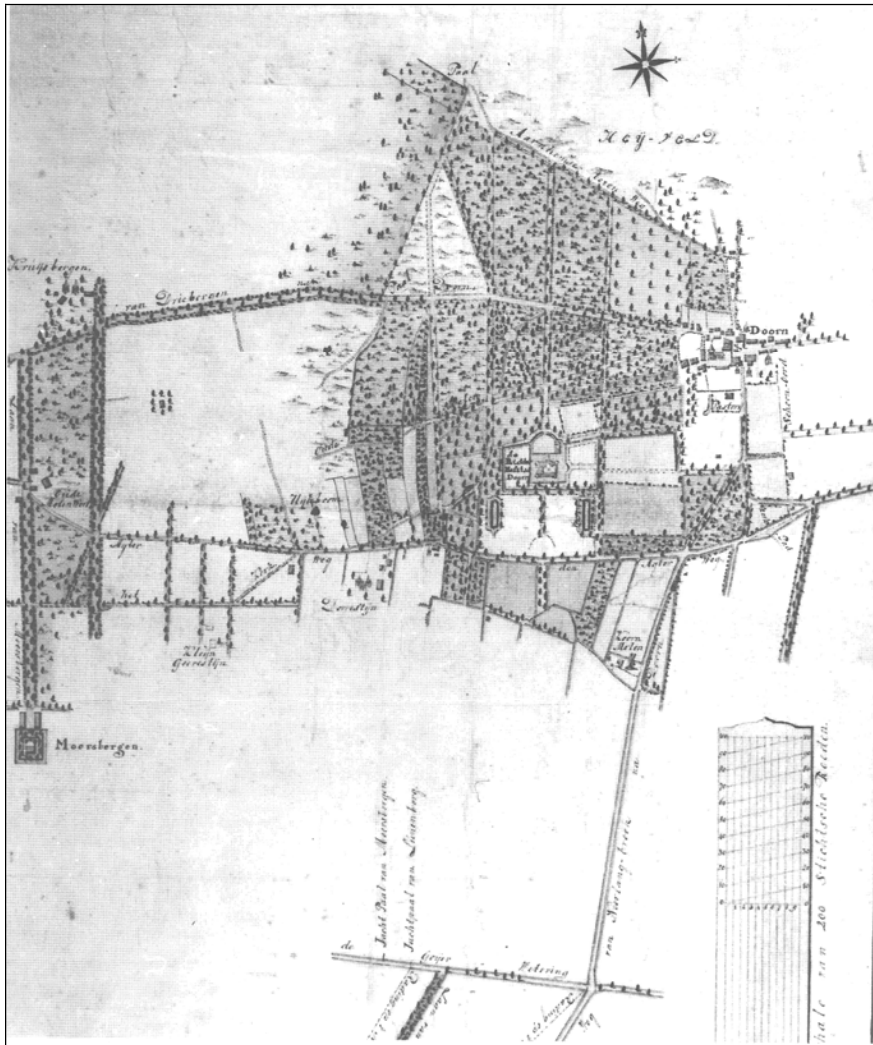
Uit de beschrijving van de ontstaanscontext van het plangebied Kerkplein/Cultuurhuis en omgeving komt naar voren dat – meer nog dan de monumentale waarde van de individuele onderdelen – vooral de *samenhang* van grote cultuurhistorische waarde is. Er is hier sprake van een ensemble van historische infrastructuur, gebouwde objecten en archeologische terreinen waarvan de wortels terugreiken tot in de Vroege Middeleeuwen. Ofwel: het geheel is hier meer dan de som der delen.

De complicerende factor is echter dat nu juist dat over dat ‘geheel’ nog vele vragen onbeantwoord zijn (de positie van Doorn in de vroegmiddeleeuwse en middeleeuwse ontwikkelingen binnen Het Sticht; zie par. 3.1) *en* dat dat ‘geheel’ heden ten dage nauwelijks nog herkenbaar is. De geschiedenis van deze plaats spreekt daarom nauwelijks meer tot de verbeelding. De reden daarvan is duidelijk: uit de beschrijvingen per object/structuur in hoofdstuk 2 kwam al naar voren dat het plangebied in de twintigste eeuw een ingrijpende transformatie heeft ondergaan.

Het startpunt voor de reconstructie van het oorspronkelijke ensemble en de transformatie tot de huidige situatie is de historische kaart uit 1792 (afb. 1). Hierop is de ligging van het plangebied binnen de regionale infrastructuur te zien. Daar waar de noord-zuid- en oost-west verbindingen elkaar kruisten had zich al eeuwen voordat de kaart werd vervaardigd de kern van Doorn gevormd. Duidelijk is dat het zuidwestelijke segment van Doorn wordt gedomineerd door Huis Doorn en haar grondbezit enerzijds, en de Maartenskerk anderzijds. De huidige Schoollaan vormt daartussen de verbindingsschakel; zoals in hoofdstuk 2 is beschreven bevonden (en bevinden) zich hier de dienstwoningen (par. 2.2.5) en de (destijds nog hoofd-)toegang tot het terrein van Huis Doorn (par. 2.2.4). Er is, in elk geval dus in *ruimtelijke* zin, sprake van een relatie tussen het gebied rond de Maartenskerk en Huis Doorn. Over de *historische* betekenis daarvan is weinig met zekerheid bekend; in par. 3.1 zijn daarover vragen en hypothesen geformuleerd.

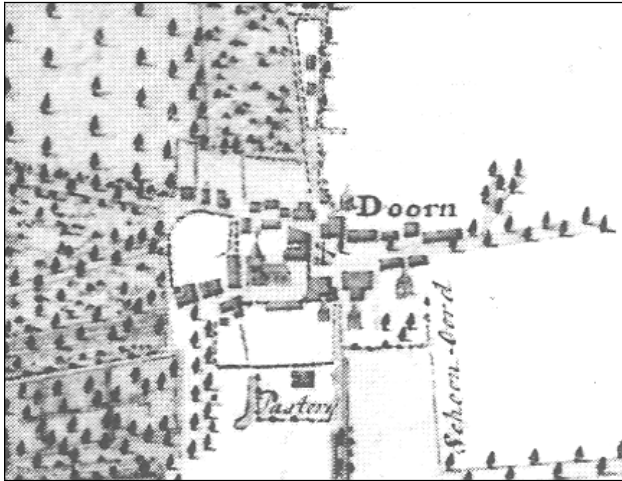
²¹ Fotocollectie Oudheidkamer Doorn, code PROT3-2060-2.

²² Zie Alkemade 2008a, par. 2.3. Bij de opstelling van dit document, ter voorbereiding van de archeologische begeleiding van het project Herinrichting Buitenruimte Cultuurhuis/Kerkplein, kwam aan het licht dat destijds een mager en onvolkomen vooronderzoek is verricht.

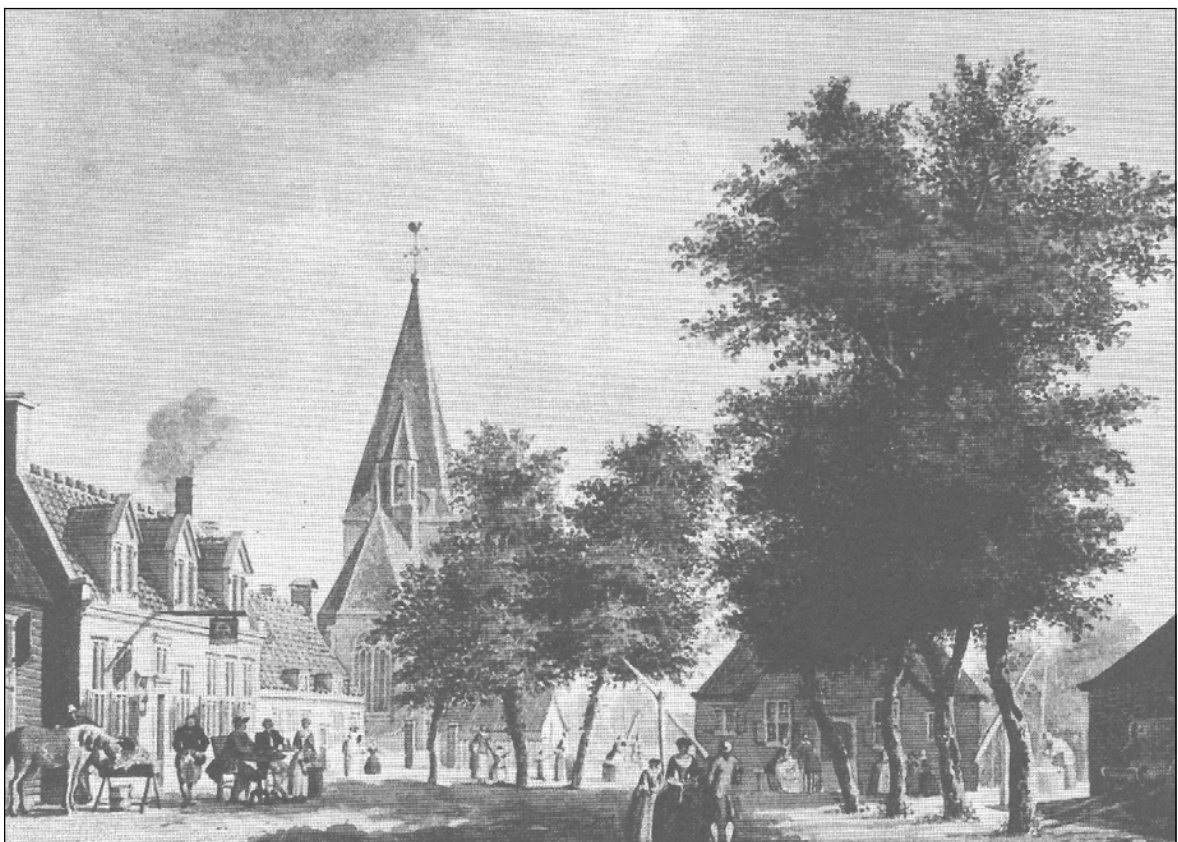
Afbeelding 1: historische kaart van Doorn en omgeving (1792).

Als we de historische kaart uit 1792 in nader detail bestuderen (afbeelding 2), dan wordt de hierboven functionele tweedeling in kerkelijk en openbaar terrein duidelijk: links bevindt zich de Maartenskerk met omringend kerkterrein, rechts daarvan het (enigszins langgerekte) Dorpsplein. Op het plein is één waterput weergegeven. De aanwezigheid van de gemeenschappelijke watervoorziening onderstreept het publieke karakter van het Dorpsplein. De thans nog aanwezige waterpomp uit 1868 is dus een continuering van de aloude publieke watervoorziening op deze plaats. De vervanging van de oorspronkelijke put(ten) door een ‘moderne’ gietijzeren waterpomp was daarmee eigenlijk de eerste in de reeks modernisering die het plangebied in de eeuw daarna in rap tempo zou ondergaan.

Afbeelding 2: detail van de dorpskern van Doorn in 1792 (uitsnede uit de kaart afb. 1)

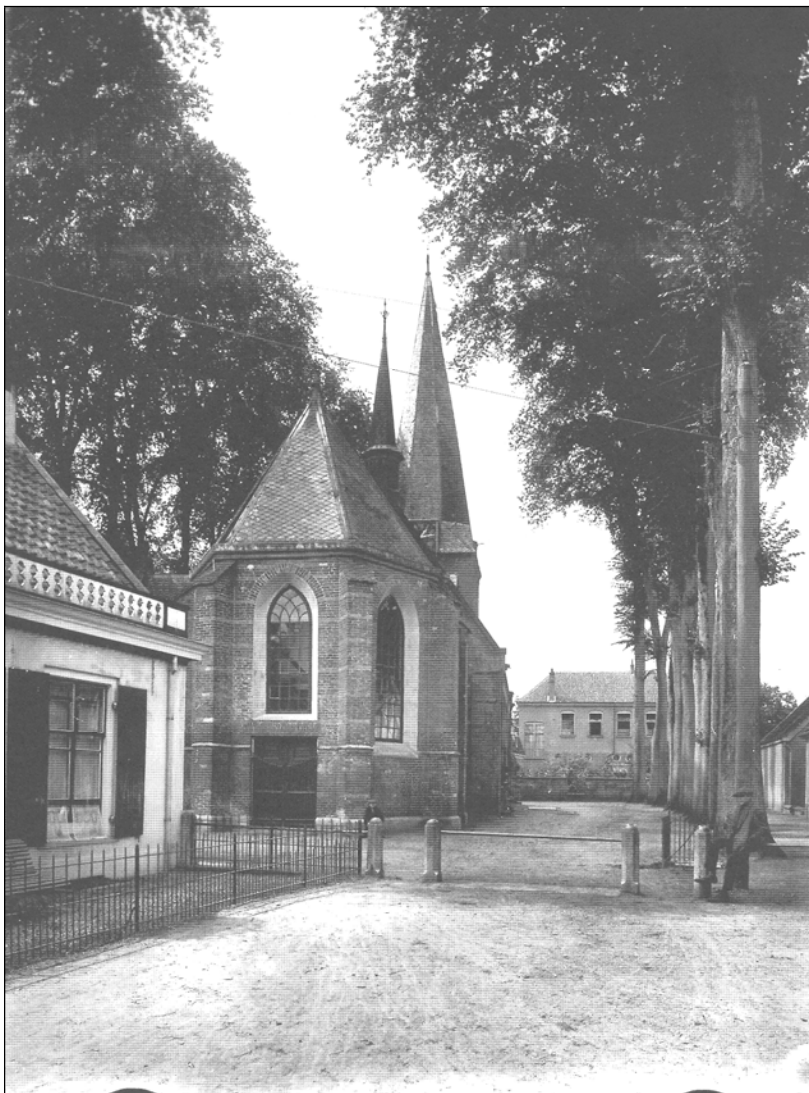
De situatie uit 1792 (afb. 1) is gelijk aan de indeling op een tekening van Maartenskerk en Dorpsplein uit 1765 (afbeelding 3). Hier zijn op het Dorpsplein overigens minstens drie waterputten zichtbaar. Duidelijk is ook de plaats van herberg annex rechthuis Het Wapen van Doorn (het latere hotel Lagerweij). Van een ommuring van het kerkterrein is niets te zien, noch van enige graven of zerken. Wel is duidelijk dat het onderscheid tussen Dorpsplein en kerkterrein werd gemarkeerd door een toegangshek met twee gemetselde(?) pilaren. Bij de toegang is een laag (houten?) huisje zichtbaar, mogelijk een baarhuisje.

Afbeelding 3: gezicht op de Maartenskerk vanaf het Dorpsplein (tekening uit 1765).

Een foto van dezelfde situatie, daterend uit 1922 (afbeelding 4), maakt duidelijk dat er destijds nog steeds onderscheid bestond tussen Dorpsplein en kerkterrein, zowel ruimtelijk als functioneel. Ook hier wordt de toegang tot het kerkterrein gemarkeerd; nu niet meer met een hek, maar met hardstenen ingangszuiltjes. Op de achtergrond is de ommuring van het kerkterrein zichtbaar. Het terrein wordt door bebouwing gescheiden van de Dorpsstraat. Door de iepen ter weerszijden van de kerk wordt de beslotenheid nog eens versterkt.

Al is net als op de eerder besproken afbeeldingen ook op afbeelding 4 geen spoor te bekennen van graven rond de kerk, toch kunnen we vermoeden dat ze er kort daarvoor nog waren: het terrein ziet er 'afgegraven' uit, dus waarschijnlijk is de begraafplaats niet lang daarvoor geruimd. Er is nog één zerk zichtbaar; vermoedelijk dezelfde grafzerk die tot op heden langs de noordzijde van het schip van de Maartenskerk in het plaveisel is opgenomen. De zerk ligt hoger dan het omringende, vermoedelijk afgegraven, terrein en is blijkbaar in originele positie blijven liggen. Vermoedelijk werd het terrein door de ruiming van de graven tenminste enkele decimeters afgegraven: in de kerkmuur op de achtergrond is een toegang te zien, waarvan de drempel ca. 40 cm hoger ligt dan het (nieuw ontstane) maaiveldniveau. Ondanks dat het kerkterrein niet langer begraafplaats is, is het op de foto ook nog geen *kerkplein*. Zoals hieronder aan de orde komt gebeurde dat een jaar of vijftien later, in 1938.

Afbeelding 4: gezicht op de Maartenskerk vanaf het Dorpsplein (1922) (foto collectie Oudheidkamer Doorn)

De literatuur biedt sowieso weinig duidelijkheid over de begraafplaats en tot hoe lang deze in gebruik bleef. Laman vermeldt: “de begraafplaats op het kerkhof dat rond de kerk liep, is geruimd en verwijderd”²³ maar vermeldt daarbij geen duidelijk jaartal. Aangezien er in 1924 aan de zuidzijde van de Maartenskerk een aanbouw werd gerealiseerd (zie par. 2.2.1) moeten de daar aanwezige graven toen in elk geval al geruimd zijn geweest. Dit komt goed overeen met de interpretatie van de situatie uit 1922 (afb. 4) waarover werd geconcludeerd dat in hetzelfde jaar of kort daarvoor de begraafplaats moet zijn ontruimd.

Waarschijnlijk was de begraafplaats op dat moment echter al lang niet meer in gebruik: in 1828 werd bij Koninklijk Besluit bepaald dat uit hygiënische overwegingen niet langer binnen de dorps- en stadskernen mocht worden begraven. Als gevolg daarvan werden in Doorn in 1828 en 1873 nieuwe begraafplaatsen buiten het dorp gesticht (Kampweg en Amersfoortseweg). In het kader van het onderhavige rapport werd geen archiefonderzoek verricht naar het gebruik, de inrichting en ruiming van de begraafplaats; vervolgonderzoek in de kerkelijke (en mogelijk gemeentelijke) archieven biedt daar wellicht gedetailleerde gegevens over. Archeologische gegevens zijn niet beschikbaar, aangezien er voor zover bekend nooit professioneel onderzoek is verricht. In 1988 blijkt er echter tijdens de herinrichting van het Kerkplein wel menselijk skeletmateriaal te zijn aangetroffen.²⁴

3.3

Conclusie

Op basis van beeldmateriaal wordt duidelijk dat het karakteristieke ensemble (bebouwing, grondbezit en topografische inrichting) met zijn (vroeg?)middeleeuwse oorsprong tot de 20/30’er jaren van de 20ste eeuw nauwelijks veranderde. Terwijl de 19de eeuw elders in Doorn leidde tot modernisering en uitbreiding van de dorpskern leidde, veranderde er in het zuidwestelijke segment van het dorp (het plangebied Kerkplein/Cultuurhuis) nauwelijks iets aan de oorspronkelijke (vroeg?)middeleeuwse structuur.²⁵ De reden daarvan is dat de moderne ontwikkelingen in dit deel van het dorp werden afgeremd door de aloude bezitsverhoudingen die hier heersten, en de daaraan gerelateerde functies: enerzijds de kerk, kerkhof en kerkelijk grondbezit, anderzijds het wereldlijke grootgrondbezit van de eigenaren van Huis Doorn. Direct aansluitend aan het kerkterrein, maar daar ruimtelijk en functioneel van gescheiden, bevond zich het Dorpsplein aan de kruising Dorpsstraat-Langbroekerweg. Hier waren vanouds de publieke voorzieningen ten behoeve van de dorpsbewoners gevestigd, Het Wapen van Doorn (herberg annex rechthuis) en de watervoorziening (waterput(ten) en later waterpomp) de kern uitmaakten. De ruimtelijke structuur van het nabijgelegen Langbroek geeft een indruk hoe we ons de oorspronkelijke situatie rond de Maartenskerk van Doorn moeten voorstellen: hier is de oorspronkelijke opzet en structuur bewaard gebleven, inclusief de scheiding tussen kerkelijke en publieke voorzieningen. De reden dat in Doorn dezelfde structuur in de twintigste eeuw ingrijpend wijzigde, is de ligging aan het kruispunt van regionale wegen (OW en NZ). Door de toename van het verkeer moesten ingrepen worden gepleegd om de doorstroming op het krappe kruispunt mogelijk te maken.

De sloop van hotel Pabst, de oostelijke afsluiting van het Dorpsplein, in 1931 was daarin de eerste stap, gevolgd door de sloop van hotel Lagerweij, de opvolger van Het Wapen van Doorn, in 1938. Kerkterrein en Dorpsplein werden daardoor tot één ruimte samengetrokken die direct aan de Dorpsstraat kwam te liggen. De begraafplaats was toen al niet meer in gebruik en inmiddels geruimd. De iepen rond de kerk waren in 1936 gerooid vanwege ziekte.

---

²³ Laman 1995, p. 34.

²⁴ De resten zijn (zonder vondstmelding!) door de aannemer in een kuil op het Kerkplein gestort en na herontdekking enkele jaren later elders in Doorn herbegraven (mededeling dhr. T. de Graaf, Oudheidkamer Doorn, augustus 2008).

²⁵ Een vergelijking tussen de afbeeldingen 3 en 5 illustreert dat de situatie in 1915 in elk geval nog dezelfde was als die in 1765.

Met de ingreep uit 1938 was dus het huidige Kerkplein ontstaan. Zoals op de voorgaande bladzijden duidelijk is gemaakt is dat plein in feite een twintigste-eeuwse creatie: eerder was er nooit sprake geweest van een kerkplein – alleen van een dorpsplein: een openbare ruimte met publieke voorzieningen. Hiervan is heden ten dage, maar al sinds 1938, nauwelijks meer iets herkenbaar. Met één uitzondering: alleen de twee gemetselde zuiltjes aan de oostzijde van de Maartenskerk zijn de stille getuigen van de voormalige toegang tot het kerkterrein vanaf het Dorpsplein.²⁶

Zelfs de waterpomp, die oorspronkelijk mogelijk op het Dorpsplein stond (zoals een foto uit ca. 1915 duidelijk maakt; zie afbeelding 5) is mogelijk op enig moment – wanneer is niet duidelijk – meer richting Kerkplein verschoven. De vermoedelijk oorspronkelijke plaats van de pomp zou dus weleens dezelfde kunnen zijn als de plaats waar op afbeeldingen van enkele eeuwen daarvoor de waterputten te zien zijn. Dat de in 1868 geplaatste moderne waterpomp enkele decennia later werd verplaatst naar het voormalige kerkterrein doet vermoeden dat hij niet langer noodzakelijk was voor de Doornse watervoorziening en daarom als ‘decoratief element’ kon worden verplaatst naar een locatie die beter geschikt was gezien de verkeerskundige situatie.

Na de transformatie uit 1938 zijn de successievelijke herinrichtingen van het gebied (1965 en 1988) steeds uitgegaan van een open, pleinachtige ruimte langs de Dorpsstraat. De functie die oorspronkelijk door het Dorpsplein werd vervuld, met zijn openbare karakter en publieke voorzieningen, verschoof naar het voormalige kerkterrein, vanaf 1938 Kerkplein geheten. Het Dorpsplein hield in feit op te bestaan, of verloor in elk geval zijn herkenbaarheid. Met de sloop van de panden aan de westzijde van de Maartenskerk en de realisatie van het Cultuurhuis kwam het laatste restant van de beslotenheid rond de Maartenskerk definitief te vervallen. De nieuw ontstane situatie was voor de provincie aanleiding de ruimtelijke situatie van het Kerkplein en omgeving te laten analyseren en te versterken in het kader van het Project Stichtse Lustwarande (zie hoofdstuk 4).

²⁶ Uit welk jaar deze zuiltjes dateren is niet bekend, maar ze zijn niet erg oud: op de foto van afbeelding 4 wordt de toegang tot het kerkterrein in 1922 gemarkeerd met hardstenen zuiltjes. In elk geval staan de huidige, gemetselde zuiltjes, nog steeds precies op de kadastrale grens tussen het gemeentelijke terrein en het kerkelijke terrein. Zoals vermeld in par. 1.3 sloten kerk en gemeente in de tachtiger jaren van de twintigste eeuw een beheersovereenkomst. Het terrein rond de Maartenskerk is dus nog steeds in bezit van de kerk, ondanks dat het publiek terrein is met dito inrichting en uitstraling.

Afbeelding 5: gezicht op het Dorpsplein omstreeks 1915. De waterpomp bevindt zich rechts van de hoge elektriciteitsmast. Linksonder is nog een stukje zichtbaar van Hotel Pabst, die de oostelijke begrenzing van het Dorpsplein vormde, maar in 1931 werd gesloopt. Verscholen tussen de bomen ligt in 1938 gesloopte Hotel Lagerweij, de voormalige herberg/rechthuis Het Wapen van Doorn. Het achttiende-eeuwse toegangsbek tussen Dorpsplein en kerkterrein (afb. 3) is verdwenen; de scheiding tussen beide gebieden wordt gemarkeerd door twee natuurstenen zuiltjes, verbonden door (waarschijnlijk) een ketting (zie ook afb. 4). (foto afgebeeld in Laman 1995)

4 De herinrichting 2008: conclusies en aanbevelingen

Na de oplevering van het Cultuurhuis in 2006 was het noodzakelijk het Kerkplein opnieuw in te richten. Een deel van het plangebied is thans (2008) al enkele jaren bedekt met tijdelijke Stelconplaten. In 2004 liet de provincie in het kader van het Project Stichtse Lustwarande een landschappelijke/stedenbouwkundige analyse maken van de dorpskern van Doorn. Bureau LA4Sale concludeerde daarin dat “het huidige programma van verkeersroutes, voorplein en kerkplein een verzameling fragmenten (is) die als totaal geen centrumruimte maakt”. Over het Kerkplein werd opgemerkt dat het “aan de voorkant ruimtelijk onbegrensd en onherbergzaam is (ook vanwege het verkeer)”. Daarop volgde een herinrichtingsontwerp volgens ‘Stichtse principes’: vanuit de oorspronkelijk landelijke ‘landgoederensfeer’ van de Heuvelrug werd voor de buitenruimte van het Cultuurhuis/Kerkplein een ontwerp gemaakt waarin werd voorgesteld “het hard stenen ‘kerkplein’” te transformeren in een “zachte en groene ‘kerkplaats’” met een ‘Stichts’ karakter, aansluitend bij het nabijgelegen Huis Doorn.²⁷

Het uit 2004 daterende ontwerp van LA4Sale heeft in de jaren daarna wijzigingen ondergaan. In het uiteindelijk in 2008 te realiseren ontwerp zijn de oorspronkelijke uitgangspunten echter gehandhaafd: de ‘stenigheid’ van het Kerkplein krijgt een zacht en meer besloten karakter door de aanleg van groenvoorzieningen en een uniforme bestrating over het gehele plangebied. De realisatie beperkt zich inmiddels echter tot een deel van het door LA4Sale geanalyseerde gebied: voorlopig zullen alleen het deel van het Kerkplein ten westen en noorden van de Maartenskerk, en een deel van de Schoollaan worden

²⁷ Informatie afkomstig uit het rapport *Stichts Centrum Doorn* en www.provincie-utrecht.nl.

heringericht. Dat betekent dat de oost- en zuidzijde van de Maartenskerk hun huidige inrichting en bestrating behouden. De auteurs van dit rapport wijzen erop dat de doelstelling – het opheffen van de door LA4Sale vermelde fragmentarisatie van de buitenruimte van het Cultuurhuis – daarmee in elk geval niet zal worden behaald. Na herinrichting van het onderdeel Kerkplein zal er in het grotere gebied sprake blijven van een ‘lappendeken’. Hieruit volgt de volgende aanbeveling: **houd bij toekomstige herinrichting en ruimtelijke ontwikkeling in de overige delen van het plangebied vast aan dezelfde uitgangspunten zoals toegepast bij de realisatie van de herinrichting van het Kerkpleingebied in 2008.**

Terugkerend naar de aanleiding tot de opstelling van het onderhavige rapport, dat wil zeggen de vraag *of er in het herinrichtingsontwerp voldoende rekening is gehouden met de cultuurhistorische waarde* van het plangebied, kan het volgende worden geconcludeerd.

Evenals de ontwerpers van het herinrichtingsontwerp leggen de auteurs van het onderhavige rapport nadruk op het ‘Stichtse karakter’ van de locatie. De ontwerpers doen dat echter vanuit een landschappelijk perspectief: het landgoed Huis Doorn als buitenplaats. Het ‘Stichtse’ karakter van het herinrichtingsontwerp is dus gebaseerd op de ‘landgoederen-geschiedenis’ van de Heuvelrug – een onmiskenbaar grote cultuurhistorische waarde, die echter van veel recenter datum (ca 17/18de eeuw) is dan de cultuurhistorische waarde waar de opstellers van dit rapport de nadruk op leggen en die teruggaat tot in de Vroege Middeleeuwen. Dit betekent echter niet dat de auteurs stellen dat er in het herinrichtingsontwerp niet voldoende rekening is gehouden met de cultuurhistorische waarde van de locatie: de transformatie die het kerkterrein en Dorpsplein in 1938 fundamenteel veranderde kan niet teruggedraaid, noch teruggereconstrueerd worden. Op basis van de historische verdiepingsslag die in het onderhavige rapport is gemaakt kunnen wel enkele nadere constatering en aanbevelingen worden gedaan, die voor toekomstige ontwikkelingen van belang zijn:

1. Het Kerkplein is niet van oorsprong een plein, maar een moderne creatie uit 1938.
Aanbeveling: behoud en versterk de beslotenheid die nog aan de oost- en zuidzijde van de Maartenskerk bestaat;
2. Tot 1938 was er een strikte scheiding tussen het openbare Dorpsplein (met publieke voorzieningen) en de beslotenheid van het ommuurde kerkterrein, dat vanaf het Dorpsplein toegankelijk was via een hek. Nog steeds staan op deze plaats twee gemetselde zuiltjes.
Aanbeveling: behoud deze zuiltjes in de nieuwe inrichting; of: de oorspronkelijke toegang tot het kerkterrein vanaf het Dorpsplein op andere wijze (bijv. in de bestrating) markeren;
3. In het herinrichtingsontwerp wordt de waterpomp in oostelijke richting verschoven. Hiermee komt de pomp weer terug op het Dorpsplein, waar hij – zoals in dit rapport wordt betoogd – oorspronkelijk stond. De watervoorziening was van oorsprong een publieke functie die verband houdt met het openbare karakter van het Dorpsplein. **Aanbeveling: via een klein archeologisch onderzoek kan de oorspronkelijke plaats van de Doornse waterpomp en zijn voorgangers (waterputten) worden vastgesteld. Plaats de waterpomp vervolgens terug op de oorspronkelijke plek;**
4. Over de historie en ontwikkeling van het ensemble Dorpsplein-Maartenskerk-Schoolstraat-Huis Doorn en omgeving is weinig bekend. Het gebied heeft echter een belangrijke archiefwaarde en biedt mogelijk licht op onbeantwoorde vragen over oorsprong en ontwikkeling van het historische ensemble in relatie tot de middeleeuwse geschiedenis van Het Sticht. Dit is niet alleen van lokaal belang maar ook voor de wetenschappelijke kennis over vroegmiddeleeuwse domeinstructuren in het algemeen. **Aanbeveling: stimuleer, initieer of**

faciliteer gecombineerd historisch en archeologisch onderzoek van de ruimtelijke en chronologische ontwikkelingen in het zuidwestelijke segment van Doorn.²⁸

5. **Aanbeveling:** behoud c.q. versterk de oorspronkelijke ruimtelijke relatie tussen Huis Doorn en de Maartenskerk.
6. **Aanbeveling:** behoud c.q. versterk de oorspronkelijke functie van de huidige Schoollaan als verbinding tussen kerkelijk (Maartenskerk) en wereldlijk grondbezit (Huis Doorn).
7. **Aanbeveling:** laat de uitkomsten van de cultuurhistorische analyse in dit rapport (combinatie gebouwd en ondergronds/archeologisch erfgoed) meewegen in de toekomstige formulering van gemeentelijk erfgoed en archeologiebeleid;
8. **Aanbeveling:** formuleer onderzoek naar de locatie van de voorloper van de Maartenskerk, de Doornse *curtis* en tiendschuren van de domproost van Utrecht als gemeentelijk zwaartepunt bij de invulling van een gemeentelijk archeologiebeleid en/of opstelling gemeentelijke onderzoeksagenda);
9. **Aanbeveling:** stel definitief vast (middels opgraving) of er bij de Maartenskerk inderdaad sprake is van een Karolingische voorloper, en of er nog begravingen aanwezig zijn uit de Karolingische en middeleeuwse periode.
10. **Aanbeveling:** gebruik de betekenis van de oude geschiedenis van Doorn (inclusief de overgebleven ‘mysteries’, zie o.a. punt 8) voor communicatieve en publicitaire doeleinden (city-marketing, toerisme).

---

²⁸ Dit is de conclusie uit het bureau-onderzoek dat werd verricht ter voorbereiding op de archeologische begeleiding van de herinrichtingswerkzaamheden (Alkemade 2008a, par. 2.4.4). De vragen en kwesties sluiten goed aan op het algemene wetenschappelijke onderzoekskader zoals geformuleerd in “Het christendom en de inrichting van landschap en nederzetting” in de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (Arts *et al.*, par. 2.7.4).

5 Geraadpleegde literatuur

Alkemade, M., 2008a: *Bureau-onderzoek ten behoeve van het project Herinrichting Buitenruimte Cultuurbuis, Kerkplein te Doorn (gem. Utrechtse Heuvelrug)*, Amersfoort (Vestigia-rapport V568).

Alkemade, M., 2008b: *Programma van Eisen ten behoeve van een archeologische begeleiding met beperkte verstoring (AB-bv), project herinrichting Kerkplein Doorn (gemeente Utrechtse Heuvelrug)*, Amersfoort (Vestigia-rapport V565).

Arts, N., A. Huijbers, K. Leenders, J. Schotten, H. Stoeper, F. Theuws & A. Verhoeven, 2007: De Middeleeuwen en vroegmoderne tijd in Zuid-Nederland, in: *Nationale Onderzoeksagenda Archeologie* (zie www.noaa.nl) hoofdstuk 22.

Broer, Ch.J.C., & M.W.J. de Bruijn, 2008: De tiende-eeuwse Heilig-Kruiskapel in Utrecht en haar relatie met Willibrord, *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 2008-3, p. 81-89.

Dekker, C., 1983: *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen, een institutioneel-geografische studie*, Utrecht (Stichtse Historische Reeks 9).

Demoed, E.J., 1974: *In een lieflijk landschap: wandelingen door de historie van Maarn, Doorn, Langbroek, Cothen, Leersum en Amerongen, Zaltbommel*.

Groningen, C.L. van, 2000: *De Utrechtse Heuvelrug*, Zwolle-Zeist.

Jaarverslag ROB 1995-1996: *Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek Jaarverslag 1995 & 1996*, Amersfoort (1998).

Jonge, J.A. de, 1990: *Doorn, parel van 't Sticht*, Amsterdam.

Kolman, Ch., et al. 1996: *Monumenten in Nederland: Utrecht*, Den Haag.

Laman, M., 1995: *Doorn, geschiedenis en architectuur*, Zeist.

Mostert, M., 1999: *754: Bonifatius bij Dokkum vermoord*, Hilversum.

Muller, S., 1920: *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel I*, Utrecht.

Palmboom, E.N., 1995: *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht, een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (11^e-14^e eeuw)*, Hilversum.